

Teori og metode

DEN MARXISTISKE HISTORIEOPFATTELSE EN INTRODUKTION*

AF

NIELS FINN CHRISTIANSEN

FRA midten af 1960erne har der i de fleste vestlige lande været ført en intensiv debat om videnskabernes stilling i og til den omgivende verden. Fra mange studenter og en del læreres side er det blevet anført, at specielt, men ikke udelukkende samfundsvidenskaben og de humanistiske videnskaber har et politisk indhold og udøver en politisk funktion i samfundet, hvadenten dette er bevidst eller ubevidst for udøverne. For en betydelig del af debattens vedkommende har den teoretiske baggrund for disse påstande været overordentlig uklar, men i stigende grad har studenter og lærere sat deres videnskabsopfattelse i sammenhæng med den marxistiske teori. Det gælder også for mit vedkommende. En sådan opfattelse kræver dels, at man forklarer sig, dels at man går ind i en debat med videnskabsmænd, der har andre anskuelser. Det må anses for en nødvendig konsekvens af en marxistisk historieopfattelse, at man deltager i en sådan debat med repræsentanter for det, der her bredt og unuanceret vil blive betegnet som den borgerlige historieopfattelse.

Ved fremlæggelsen af den marxistiske historieopfattelse kan der vælges mellem flere fremgangsmåder. Dens indhold og aktuelle betydning kunne have været belyst gennem en diskussion af et konkret, væsentligt historisk emne. Der findes imidlertid kun relativt få historiske undersøgelser af nyere dato, der på tilfredsstillende måde har anvendt den marxistiske metode, og da det er mit indtryk, at mange er usikre over for en række centrale elementer og begreber i den marxistiske teori, har jeg valgt en mere almen form. Fremstillingen prætenderer ikke nogen originalitet,

* Artiklen er – med en del ændringer – identisk med et foredrag holdt i Historisk Samfund i oktober 1971.

men jeg vil forsøge at behandle nogle efter min mening aktuelle og akutte problemer for historikere.

Endnu en bemærkning må jeg forudskikke. Marxismen udgør en integreret helhed af filosofi, socialøkonomi og politik, som kun kan forstås i sammenhæng. Dog er det nødvendigt her at udskille enkelte dele af helheden, og jeg må da forudsætte en række af de grundlæggende teorier især af socialøkonomisk karakter bekendt.

Det er vist åbenbart for alle, at der er sket en betydelig udvikling i tolkningen af den marxistiske historieopfattelse, siden den første gang blev formuleret omkring midten af forrige århundrede. Den har også blandt marxister været genstand for temmelig divergerende fortolkninger. Til en vis grad kan dette forklares ved det forhold, at nogle af de skrifter, hvori Marx mest indgående har forklaret sine synspunkter på historien, først er blevet publiceret i løbet af 1920'erne og 30'erne og derfor først indgår i debatten i bredere sammenhæng efter 1945. Det gælder f.eks. en hovedkilde som »Den tyske Ideologi«. For en placering af marxismen i en historisk sammenhæng er dette dog af mindre betydning, da den i det store og hele udgør en organisk udviklet helhed uden større skel.¹

Der er efter min opfattelse tre hovedudviklingstendenser fra den foregående epoke, der danner baggrund for Marx's teori. Det er 1. den kapitalistisk-industrielle revolution, 2. de borgerlige revolutioner i en række vestlige lande og 3. det, man kan kalde »den intellektuelle revolution«.

Den første revolution, den kapitalistisk-industrielle, betød blandt andet, at de hidtidige skranker for en tilsyneladende ubegrænset materiel produktion og behovstilfredsstillelse blev nedbrudt. Den kolossale vækst i den produktive formåen og de muligheder for frihed, den gav, kom til at spille en betydelig rolle for Marx's opfattelse af det historiske forløb og mulighederne for frihed i et kommunistisk samfund, ligesom overgangen fra feudalisme til kapitalisme blev central for hans studium af de faser, den historiske udvikling gennemløber.

De borgerlige revolutioner indebar, at den klasse, borgerskabet, som

¹ Med denne vurdering tager jeg uden argumentation i nærværende sammenhæng stilling til et af de problemer, der har været heftigst diskuteret i den internationale marxismedebat i det sidste årti. Den franske strukturalistiske skole har med betydelig styrke argumenteret for, at der indtraf et brud i Marx' intellektuelle og teoretiske udvikling omkring 1845-48, hvilket især skulle manifesteres i en fuldstændig frigørelse fra den hegelske tænkning. Se f.eks. Louis Althusser, *För Marx*, Stockholm 1968, s. 47 ff. og samme, *Politics and History. Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx*, London 1972, s. 161 ff.

var bærer af den nye kapitalistiske produktionsmåde, i en ganske vist noget ujævn proces erobrede den politiske magt, og de borgerlige revolutioner blev leverandører af de politisk-soziale frihedsbegreber, der prægede det 19. århundrede, og som Marx dels analyserede som skinfriheder i et kapitalistisk samfund, dels ønskede realiserede i et fremtidigt samfund. Endelig spillede disse revolutioner en vis rolle som modeller for den marxistiske revolutionsopfattelse.

Den intellektuelle revolution, der næppe var tænkelig uden de to første, betød blandt andet, at Marx kom til at leve i en periode, hvor man ikke syntes at anerkende nogen grænser for viden og erkendelse. Det meget komplekse sæt af ideer, der ledsagede borgerskabets opstigen i de vestlige lande, havde som fællestræk et opgør med den irrationalitet, der havde karakteriseret den tidligere epoke, feudalismen, ideologisk. Gennem empirismen, oplysningstidens filosofi og Kants kritiske rationalisme, kulminerede disse ideer i den tyske idealisme med Hegel som den foreløbige fuldender af udviklingen.²

Hos Hegel opfattes historien som ideens udvikling i tid henimod en stadig større forståelse af sig selv. I vor sammenhæng har Hegel interesse ved hans erstatning af den klassiske formallogik med en materiel logik, hans konsekvente anvendelse af et dialektisk udviklingsbegreb og dermed sandhedsbegreb. For Marx bliver det væsentlige hos Hegel dennes betoning af, at sandheden er helheden, og at helheden kan erkendes og forstås. Ethvert historisk fænomen må betragtes som et led i helhedens udvikling og ikke isoleret. Denne helhed har imidlertid på ethvert historisk stadi været bestemt af, at den er en modsætningsfyldt totalitet. Ethvert fænomen, ethvert samfund må forstås som en enhed af positivt og negativt, der er i en bestandig konflikt. Almindeligvis beskrives den hegelske dialektik ved begreberne tese-antitese-syntese, som tre adskilte størrelser. Hegel har aldrig selv brugt disse begreber, og de er egentlig mere vildledende end vejledende. Som nævnt må ethvert objekt karakteriseres ved både at indeholde positivt og negativt. Sandheden må ikke blot søges i tingenes blotte ydre fremtræden, men deres væsen er karakteriseret ved en forening af positivt og negativt. Modsætningen mellem disse elementer udgør drivkraften i den historiske udvikling. Samfundsformer opstår, forandrer sig, nedbrydes i en uafbrudt proces, hvor disse elementer er snævert forbundne. Modsætningerne ophæves og hæves

² For denne redegørelse for baggrunden for marxismen se bl.a. E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, paperback udg., New York 1962 og Johny Leisner, *Europas historie i det 19. århundrede I*, København 1967.

samtidig op i en ny enhed, der igen karakteriseres ved enheden af positivt og negativt.

Verdensåndens udvikling, den historiske udvikling er således sket gennem en bestandig kamp mellem modsætninger, der ophæves, og hvor elementer samtidig hæves med op i en ny sfære. I verdensåndsbegrebet er indeholdt alle andre fænomener, således også materien, men ånden er det overordnede begreb. Udviklingen har samtidig formet sig som en nødvendig udvikling, idet ethvert historisk stade må betragtes som et nødvendigt, af verdensåndens udvikling betinget, trin i historien. Med denne opfattelse kan Hegel da også nå frem til, at frihed er identisk med indsigt i nødvendigheden. De mennesker, som på et givet stadium har erkendt dets nødvendighed, har besiddet en relativ frihed. Den absolutte frihed opnås først på Hegels egen tid, fordi Hegel i kraft af sin filosofi har opnået den absolutte indsigt i nødvendigheden. Derfor kan hans samtidige statssamfund tilsyneladende fremtræde som et frihedens rige, hvor der synes at være sket en endelig forsoning af de modsætninger, som har drevet den historiske udvikling.³

Forholdet mellem Hegel og Marx har helt fra revisioniststriden omkring århundredeskiftet til vore dages Marxdebat været et centralt problem i diskussionen mellem forskellige retninger inden for marxismen. Marx anerkendte selv sin gæld til Hegel og især til dennes udvikling af dialektikken således: »Den mystifikation, som dialektikken undergår i Hegels hænder, forhindrer på ingen måde, at han var den første, der fremstillede dens almene bevægelsesformer på omfattende og bevidst måde. Hos ham står den på hovedet. Man må vende den om for at opdage den rationelle kerne i den mystiske skal«. ⁴ Dette udsagn forstås ofte således, at Marx blot erstatter den idealistiske dialektik hos Hegel med en materialistisk, men efter min opfattelse sker der noget langt mere radikalt i denne overgang. I stedet for verdensåndens udvikling bliver historien hos Marx til samfundenes udvikling på grundlag af den materielle produktionsmåde, det hegelske begreb om udvikling gennem modsætninger bliver til udvikling gennem modsætninger inden for produktionsmåden og kamp mellem samfundsklasser med den dialektiske

³ G. W. F. Hegel, *Recht, Staat, Geschichte. Eine Auswahl aus seinen Werken*, Kröner Taschenausgabe, Stuttgart 1964, s. 343 ff. og *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Reclamudgaven, Stuttgart 1961, s. 39 ff. samt Herbert Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory*, paperback udg., New York 1968, s. 224 ff. og passim.

⁴ Karl Marx, *Efterskrift til andet oplag af Kapitalen*. Dansk oversættelse i *Kapitalen* I, 1, red. Johs. Witt-Hansen, København 1970, s. 105.

negation i proletariatet og den dialektiske syntese udfoldet i den proletariske revolution og overgangen til et nyt og højere historisk udviklingstrin. Der sker således i hvert fald tre afgørende brud med Hegel: 1. Marx indsætter materien som det overordnede begreb, 2. han indfører den menneskelige praksis som en afgørende faktor i den historiske udvikling og 3. han bryder med den hegelske rationalitet og forestilling om frihed i samtidens stat, fører hans dialektik videre og etablerer en negation i et krav om at virkeliggøre filosofien ved menneskenes endegyldige frigørelse. Jeg skal kort omtale disse tre elementer hos Marx.

Almindeligvis fremhæves som nævnt materialismen som det fundamentale punkt, hvorved Marx adskilte sig fra den hegelske idealisme. En af Hegels væsentlige filosofiske landvindinger er imidlertid, at han i sit system nedbryder dualismen mellem ånd og materie og ophæver dem i overbegrebet verdensånden. Det indebærer, at materien er indeholdt i verdensånden, dog i en klart underordnet, afhængig position.⁵ Gennem først og fremmest Ludwig Feuerbachs materialisme nåede Marx frem til sin filosofiske materialisme, som indebærer en forkastelse af adskillelsen mellem ånd og materie, og af den opfattelse, at den materielle verden kun eksisterer i kraft af menneskets bevidsthed herom. Marx anerkendte ikke en »åndelig« sfære løsrevet fra den historiske og samfundsmæssige sammenhæng. Alle retslige, politiske, filosofiske, religiøse og kunstneriske forestillinger, hele den såkaldte bevidstheds indhold er for Marx samfundsmæssige bevidsthedsformer, forbigående produkter af en uafbrudt udvikling, tilhører til en bestemt historisk epoke og en bestemt økonomisk samfundsformation. For alle retsforhold, statsformer o. s. v. gælder, at de ikke kan forstås ud fra sig selv eller, som idealisterne mente, ud fra den menneskelige ånds almene udvikling. Tværtimod, de har rødder i den givne samfundsformations materielle livsforhold. Marx har sammenfattet sin opfattelse således: »Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet. Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt, deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed«. ⁶

Marx's filosofiske materialisme adskiller sig afgørende fra de hidtidige materialistiske retninger som de f.eks. kendes fra det 17. og 18. århun-

⁵ Jvf. Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1969, s. 5 ff.

⁶ Karl Marx, *Forord til kritikken af den politiske økonomi*. Marx/Engels, *Udvalgte skrifter I*, København 1952, s. 356.

drede. Det karakteristiske for disse var, at materien betragtedes som et dødt element, der udgjorde en uforanderlig basis for den menneskelige tilværelse, også uforanderlig ved menneskets indgriben. Mennesket var uafvendelig afhængigt af denne døde materie, og bevidstheden var blot en mekanisk genspejling af den. Denne opfattelse gik igen hos Feuerbach i hans »antropologiske materialisme«.

Heroverfor opfattede Marx det materielle grundlag som naturen, med alle dens facetter og ressourcer, som en kategori, der på den ene side er uafhængig af mennesket, og på den anden side indgår i menneskets materielle produktion. Naturen, materien, opfattes som »historisk modificeret natur« eller snarere som den materielle produktions historiske og samfundsmæssige udvikling.⁷ Naturen, den rene materie, griber ikke umiddelbart ind i det historiske forløb, men virker formidlet ved menneskets materielle produktion, der bestemmer ikke blot forholdet mellem menneske og natur, men også forholdet mellem mennesker indbyrdes. »Den første forudsætning for al menneskelig historie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer. Det første sagforhold, som må konstateres, er altså disse individers legemlige organisation og deres dermed givne forhold til den øvrige natur. ... Al historieskrivning må gå ud fra dette naturlige grundlag og dets modifikation i historiens løb i kraft af menneskenes aktivitet.«⁸ Og videre: »Denne betragtningsmåde er ikke forudsætningsløs. Den går ud fra de virkelige forudsætninger, den slipper dem ikke et øjeblik. Dens forudsætning er menneskene, men ikke i en eller anden fantastisk afsondrethed, men i deres virkelige, empirisk anskuelige udviklingsproces under bestemte betingelser. Så snart deres aktive livsproces fremstilles, ophører historien med at være en samling døde fakta – som hos de stadigvæk abstrakte empirikere – eller en indbildt handlingsgang med indbildte subjekter – som hos idealisterne.«⁹

Denne »samfundsmæssige« natur har specifikt forskellig karakter i forskellige historiske epoker, men den har først og fremmest i størstedelen af det historiske forløb haft klassekarakter. Den er fremtrådt for menneskene, og er af filosoffer, økonomer og historikere blevet fremstillet som en blind, uforanderlig kraft. For Marx derimod adskiller den fremtidige udvikling sig fra den hidtidige ved, at her omstyrtes grundlaget for disse produktions- og samfundsforhold og for første gang behandles alle natur-

⁷ Jvf. Karl Korsch, Karl Marx, Frankfurt a/M 1969, s. 127 ff.

⁸ Karl Marx, Den tyske ideologi. Ungdomsskrifter. Udvalg og indledning ved Villy Sørensen, København 1962, s. 97.

⁹ Ibid., s. 100.

givne forudsætninger som skabt af bevidste mennesker, berøvet deres naturgivethed og underlagt de forenede individers magt. Men det er altså fremtiden.

Snævert forbundet med den marxske materialisme, eller snarere som en nødvendig del heraf, er begrebet praksis. Også dette begreb gled ind i marxismen fra den venstrehegelianske kreds, bl. a. fra den polske filosof Cieskowski og fra Moses Hess. Senere skal jeg antyde dets betydning for den marxistiske videnskabsopfattelse og her blot omtale dets forbindelse til opfattelsen af den materielle omverden. I en af sine teser om Feuerbach fra 1845 siger Marx således: »Hovedmanglen ved al hidtidig materialisme – Feuerbachs medregnet – er, at tingen, virkeligheden, sanseligheden kun opfattes som *objekt* eller beskuen; derimod ikke som menneskelig sanselig virksomhed, praksis, ikke subjektivt... Han (Feuerbach) forstår derfor ikke betydningen af den »revolutionære«, den praktisk-kritiske virksomhed«. ¹⁰ Dette synspunkt indebærer, at for en marxist er erkendelse af virkeligheden ikke et abstrakt, et filosofisk problem, men et praktisk. Gennem sin virksomhed i samfundet og omgangen med naturen når mennesket til erkendelse af virkeligheden, og forbundet med en helhedskonception bliver denne udmøntet i en generel samfundsteori. Mennesket er altså på en gang et tænkende/anskuende væsen og et handlende. Forsøg på at isolere tænkningen fra praksis vil føre til gold abstraktion.

Ikke alene er mennesket et tænkende og handlende væsen, det er også et socialt væsen. Det kan ikke forstås som et isoleret individ. Det menneskelige væsen er, som Marx siger det et sted »indbegrebet af samfundsforholdene«, ¹¹ og det kan kun forstås historisk som et produkt af hele det menneskelige samfunds udvikling og socialt som et led i de totale samfundsmæssige relationer på et givet tidspunkt. Men da disse relationer er bestemt af, at de er modsætningsfyldte, må forholdet mellem mennesker også være modsætningsfyldt, d. v. s. at mennesker står over for mennesker i en kamp bestemt af det materielle udviklingsforløb.

I sit velkendte »Forord til kritikken af den politiske økonomi« har Marx givet en koncentreret og skematiseret redegørelse for sin opfattelse af, hvilke kræfter der bestemmer den historiske udvikling. ¹² Her kan der skelnes mellem to lag af drivkræfter, et materielt-objektivt og et

¹⁰ Karl Marx, Teser om Feuerbach I, anf. udvalg, s. 91.

¹¹ Karl Marx, Teser om Feuerbach VI, *ibid.*, s. 92.

¹² Karl Marx, Forord til kritikken af den politiske økonomi. Marx/Engels, Udvalgte skrifter I, København 1952, s. 354–57.

bevidsthedsmæssigt-subjektivt, der er konkret uadskillelige, men som her for et overblik skyld skal behandles hver for sig.

Produktivkræfterne er bestemt ved at være under konstant udvikling.¹³ Til et givet stade af disse produktivkræfters udvikling svarer ganske bestemte produktionsforhold, det vil kort sige ejendomsforholdene til naturrigdomme og produktionsmidler og dermed de økonomisk-sociale relationer mellem producenter og ejere. Der er til enhver tid et vist spændingsforhold mellem disse to elementer, hvilket netop skyldes den stadige udvikling af produktivkræfterne under uændrede produktionsforhold. Der består et modsætningsforhold mellem menneskenes beherskelse af naturen ved de givne produktivkræfter og de produktionsforhold under hvilke denne naturtilegnelse finder sted. Overgangen fra en historisk samfundsformation til en ny indtræder, når de givne produktionsforhold ikke længere kan virkeliggøre de muligheder for frihed og behovstilfredsstillelse, som produktivkræfterne indebærer. Så sprænges de samfundsmæssige rammer, og produktivkræfterne frigøres i produktionsforhold, der er i overensstemmelse med de materielle muligheder. Det må allerede her understreges, at denne udvikling ikke er en mekanisk forløbende proces. Som det fremgik af definitionen af produktivkræfterne (note 12), indgår menneskene som åndelige og materielle producenter som et uadskilleligt element heri, ligesom de produktionsforhold, der bestemmer den samfundsmæssige opbygning, er menneskeværk.

Det andet hovedelement i den historiske udvikling og dens tilspidsninger i de sociale og politiske omvæltninger er de former, hvori menneskene bliver sig spændingerne i den materielle basis bevidst og udkæmper disse konflikter – »ikke i betydning af individuel antagonisme, men af en antagonisme, der vokser frem af individernes sociale livsbetingelser«¹⁴ – d. v. s. i form af det, der vel fremfor noget kendetegner den marxistiske historicopfattelse, klassekampen. Det blev ovenfor understreget, at mennesket opfattes som et socialt individ. Her kan nu det sociale lokaliseres som et tilhørsforhold til en klasse. Kort defineret bestemmes et menneskes klassetilhørsforhold af dets forhold til produktionsmidler, jord og naturrigdomme i den udstrækning, disse sidste er undergivet kamp om ejen-

¹³ Begrebet produktivkræfter indeholder, kort udtrykt, følgende elementer: a) de eksisterende produktionsmidler (redskaber, maskiner, værktøj, transportsystem osv.), b) den viden og teknologi, som muliggør opretholdelse og udvikling af produktionsmidlerne, herunder også de menneskelige udøvere af videnskab og teknologi, c) menneskene som producenter, som brugere af a) og b) og som forarbejdere af produktionsbetingelserne, dvs. de givne naturforhold, jorden, råstofferne osv.

¹⁴ Karl Marx, Forord . . ., anf. udvalg, s. 357.

domsforholdene. Det vil sige, at vi i den kapitalistiske produktionsmåde i hovedtræk kan operere med to klasser: de, der besidder produktionsmidler m. v., og de besiddelsesløse, borgerskab og proletariat. Det indebærer ikke, at der ikke forekommer andre klasser inden for en total samfundsformation, f.eks. selvejende bønder, godsejere, et småborgerskab af handlende og håndværkere, men hovedtendensen i enhver samfundsformation vil være en polarisering henimod en konfrontation mellem de to klasser, der er udtryk for spændingerne mellem produktivkræfternes udvikling og produktionsforholdene.

Klassekampen er en total kamp, som omfatter både økonomisk-soziale relationer og politisk-ideologiske forhold. Den er til stadighed sammensat af en række snævert forbundne elementer i produktionsprocessen, i det borgerlige samfund, inden for statsmagtens sfære og inden for bevidsthedens frembringelser. Vel er disse sidste politisk-ideologiske elementer bestemt af spændingerne i den materielle basis, men de er i lige så høj grad som disse realiteter både historisk og aktuelt og udvikler sig til en vis grad efter en indre autonomi.

For at illustrere det dialektiske i den marxistiske udviklingsteori vil jeg kort ridse de modsætninger op, som bestemmer det kapitalistiske samfund og konsekvenserne heraf. Som andre samfundsformationer er det modsætningernes enhed. Det drives frem af disse modsætninger, indtil produktivkræfterne er så højt udviklede, at de rammer, som produktionsforholdene og den politiske organisation udgør, må sprænges. Den grundlæggende modsætning består mellem den sociale produktionsform og det private ejerskab, mellem den kollektive værdiskabelse og den individuelle tilegnelse af værdierne, i det forhold, at kapitalismen skaber frihed for nogle ved udbytning af andre. Hvert eneste element i kapitalismen, i den økonomiske såvel som den politiske proces, skaber sin bestemte negation. Denne negation er samtidig noget konstruktivt idet den skaber forudsætningen for overgangen til en ny samfundsform. Det kapitalistiske samfunds modsætninger vil blive ophævet – i den hegelske forstand – ved at de positive momenter, de kolossalt udviklede produktivkræfter, føres med op i en ny samfundsformation af det borgerlige samfunds negation, proletariatet.

Et af de mest intrikate spørgsmål i forbindelse med den marxistiske historieopfattelse er, om den skitserede udviklingsmodel indebærer, at det historiske forløb er determineret. Det har altid været et hovedangrebepunkt for marxismens modstandere, fra de banaleste til de mere raffinerede, at marxismen var deterministisk, at den skildrede en histo-

risk udvikling, som var forløbet og ville forløbe uafhængigt af menneskets vilje og indsats, med en naturkrafts nødvendighed. Det skal villigt medgives, at adskillige fremstillinger af den marxistiske historieopfattelse, også af erklærede marxister, har kunnet efterlade et sådant indtryk, men jeg vil samtidig understrege, at denne opfattelse har haft og kan få fatale politiske konsekvenser, som lå Marx fjernt.

I den flere gange omtalte skematiserede fremstilling af den marxistiske udviklingsteori i »Forord til kritik af den politiske økonomi« findes begrebet nødvendighed blot i en sammenhæng, hvor det hedder, at menneskene i den samfundsmæssige produktion af deres liv indtræder »i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold ...«. ¹⁵ Hvad der her siges er vel ikke andet, end at menneskene fødes ind i samfundsformer, hvis opbygning og karakter de nødvendigvis ikke har haft indflydelse på. Resten af fremstillingen er derimod præget af opfattelsen af et bestandigt vekselvirkningsforhold mellem menneskene og deres erkendelse af materielle forhold, således som det forekommer overalt, hvor Marx ytrer sig om disse problemer.

Mennesket er ganske vist et produkt af ganske bestemte sociale forhold, men det er menneskene selv, der skaber disse forhold, jævnfør også definitionen af produktivkræfterne, hvori mennesket indgår som et afgørende element. Set i historisk perspektiv er der således et vekselvirkningsforhold mellem mennesket som skabende væsen og mennesket som genstand for de forhold, det fødes ind i og selv er med til at skabe. – »Menneskene skaber deres egen historie, men de skaber den ikke efter forgodtbefindende, ikke under selvvalgte forhold, men under forhold, som de umiddelbart forefinder, som er umiddelbart givet og overleveret«. ¹⁶

Historien er ikke en upersonlig kraft, der uafvendeligt udvikler sig i en bestemt retning. Tværtimod: »Historien er intet. Den »ejer ikke umådelige rigdomme«, den »udkæmper ikke slag«! Det er mennesker, virkelige levende mennesker, som gør alt dette, som ejer ting, som udkæmper slag. Det er ikke »historien«, som bruger menneskene som middel til at opnå egne mål – som om den var et individ. Historien er intet andet end menneskers aktivitet, når de forfølger deres mål«. ¹⁷

På den anden side er det åbenbart, at spørgsmålet om nødvendighed over for bevidst menneskelig aktivitet ikke er uproblematisk. I den marx-

¹⁵ Anf. udvalg, s. 355.

¹⁶ Karl Marx, Louis Bonapartes attende brumaire, *ibid.*, s. 240.

¹⁷ Fr. Engels og Karl Marx, Die heilige Familie, Werke bd. 2, Berlin 1970, s. 98 (forfatterens oversættelse).

istiske historieopfattelse indgår også en erkendelse af, at det historiske forløb er undergivet visse lovmæssigheder. Således synes samfundene i store træk at skulle gennemløbe identiske faser eller epoker, og i alle disse samfund opererer de dialektiske love, således at gamle kvaliteter negeres, ophæves og indgår i ny, højere samfundsformer. De dialektiske love er nødvendige i den forstand, at de forskellige samfundsformationer må gå til grunde som følge af deres indre modsigelser. Men denne nødvendighed overskrider stadig ikke menneskenes indsats, idet den samfundsmæssige nødvendighed er resultatet af menneskelig praksis, og netop indsigten heri ophæver nødvendigheden. For eksempel vil overgangen fra et kapitalistisk til et socialistisk samfund være afhængig af både en række materielle betingelser og af en bevidst, organiseret arbejderklasses indsats. De revolutionære betingelser bliver først realiserede, hvis der bag dem står en bevidst, målrettet menneskelig aktivitet, forstået ikke som individuel praksis, men som en klasses praksis, idet kun klassen kan ophæve den samfundsmæssige nødvendighed. Overgangen fra en samfundsformation til en anden er således ikke garanteret af en automatisk virkende nødvendighed. Et samfund, der skal realisere menneskenes frihed, og en tilværelse, der skabes i en fri kollektiv proces, kan ikke udvikles uafhængigt af bevidste mennesker. Vi må acceptere, at den historiske udvikling forløber i et permanent spændingsforhold og en hårfin balance mellem nødvendighed og frihed.

SOM det blev påpeget ovenfor bliver menneskene sig konflikterne mellem produktivkræfterne og produktionsforholdene bevidst i ideologiske former. Det er jo uden videre klart, at historien og historikeren fungerer inden for denne sfære. Vi repræsenterer alene i kraft af vort arbejde en del af de spændinger, der findes i samfundet.

Begrebet ideologi anvendes i marxistisk terminologi oftest som identisk med den herskende klasses ideer, mens den revolutionære klasses ideer betegnes som teori. Begrebet ideologi får da en negativ ladning i den forstand, at det er knyttet til en klasses idémæssige hegemoni i samfundet, et hegemoni, som af dets bærere postuleres at repræsentere helheden, hvor det i realiteten dækker over en klasses partikulære interesser. Derimod er det indeholdt i den marxske tankegang, at det er nødvendigt for den revolutionære klasse ikke alene med sin teori at foregive at repræsentere helheden. Den gør det også i realiteten. Enhver ny klasse, som vil erobre magten fra en, der herskede før den »er nemlig – allerede for at gennemføre sit mål – nødt til at fremstille sin interesse som fælles interesse for

alle medlemmer af samfundet, og det vil ideelt udtrykt sige: at give sine tanker form af det almene, at fremstille dem som de eneste fornuftige og almengyldige. Den revolutionære klasse optræder fra første færd – allerede fordi den står over for en *klasse* – ikke selv som klasse, men som repræsentant for hele samfundet; den fremtræder som hele samfundets masse over for den eneste herskende klasse. Dette kan den gøre, fordi dens egen interesse i begyndelsen virkelig hænger nøje sammen med alle øvrige endnu ikke herskende klassers fælles interesse og under de hidtidige forholds pres endnu ikke har kunnet udvikle sig til en særlig klasses særinteresse«. ¹⁸

I denne opfattelse af forholdet mellem klasser og ideer rummes et oplæg til fortolkning af ideernes og dermed historieopfattelsens udvikling, og jeg skal i det følgende forsøge at opstille en præliminær skitse af udviklingen inden for historieforskning og -skrivning i det, vi kan kalde den borgerlige epoke.

Enhver klasse former historien i sit eget billede. Den klassiske borgerlige historieskrivning fra det 16., 17., 18. og første halvdel af det 19. århundrede repræsenterer noget nyt og originalt i kraft af dens udspring i en idéverden, der var knyttet til en klasse, borgerskabet, der stod i en frontstilling over for det feudale aristokrati og dets ideologi. Borgerskabet var bærere af en ny produktionsmåde med udløsning af hidtil ukendt og uanet udvikling af produktivkraft i de vestlige samfund. Det var den klasse, som var den progressive, den revolutionære klasse, og som i løbet af disse århundreder etablerede sig som herskende klasse i de fleste af disse lande.

Som netop anført fremstiller enhver revolutionær klasse sine ideer som hele samfundets ideer og fremtræder som repræsentant for alle klasser i samfundet. For den borgerlige historieskrivnings vedkommende udløste denne helhedsopfattelse en universalhistorisk tendens, som vi kender til et stykke ind i det 19. århundrede, med store synteser, kulminerende hos Hegel, men med en lang række eksempler fra faghistorikere og med enkelte pessimistiske efterslæt i vort århundrede. Det borgerlige univers fremstilledes som identisk med samfundets, og historieskrivningen var snævert knyttet til en klasses revolutionære samfundsmæssige praksis. I denne sammenhæng må også historiseringen af den borgerlige bevidsthed ses, ligesom udvidelsen af spektret både i rum og tid for historisk forskning kom til at dække nye geografiske og kronologiske områder.

¹⁸ Karl Marx, *Den tyske ideologi*, anf. udvalg, s. 126.

Omkring midten af det 19. århundrede indtrådte der en kritisk fase for denne totale historicopfattelse. Det faldt stort set sammen med udtømmningen af borgerskabets revolutionære kraft og begyndende ideologiske frustration, forårsaget dels af en række autokratiske regimers tilbagevenden og dels af proletariatets massive optræden på den sociale og politiske arena med en selvstændig revolutionær teori. Borgerskabet mistede det sikre præg af legitimitet som herskende klasse, der havde gjort dets ideologi så relativt vital indtil da. Dets krav på at repræsentere helheden blev undergravet af den historiske udvikling, og inden for historieskrivningen illustreres dette ved den opløsning af universalhistorien i historiske individualiteter, der trods den fortsatte eksistens af eksempler på borgerlige helhedsopfattelser bliver dominerende fra anden halvdel af det 19. århundrede både i teori og praksis. Dette sker helt parallelt med den samtidige politiske tankegang, at med konsolideringen af det borgerlige samfund skulle behovet for totale samfundsendringer ophøre. Tilbage bliver et reformarbejde på detailområder – *piecemeal social engineering*, som K. R. Popper har kaldt det.¹⁹

Gennem ophøjelsen af det unikke til genstanden for al historisk forskning sker der en fragmentation ikke alene af historien, men også af menneskenes historiske bevidsthed. Med en lidt grov parallel kan det hævdes, at den industrielle arbejdsdeling finder sit spejlbillede i den historiske forskning, med opdeling af denne i mindre enheder, der studeres detaljeret, men oftest løsrevet fra helhedsbetragtninger. Det ligger mig fjernt at underkende det værdifulde i positivismens strenge krav til empiri og eksakt forskning, men den på mange måder frugtbare kritiske indsats, der indledes i løbet af det 19. århundrede ledsages af en eksklusion af filosofien fra historien eller snarere opløsning af den enhed, der tidligere havde bestået i borgerlig historieskrivning. Der skete en »professionalisering« af historien, den blev en »videnskab« på linje med andre videnskaber og forsøgte løsrevet fra en samfundsmæssig funktion ved dogmet om historikeren som iagttagende og ikke handlende individ. Tilmed hentes til historien væsentlige kriterier for videnskabelighed, objektivitet, sandhed i andre videnskaber, specielt de såkaldte eksakte videnskaber og de nye samfundsvidenskaber. Det kunne se ud som om historien skulle bukke under for den antihistoriske eller i hvert fald ahistoriske tendens, der prægede megen samfundsvidenskab indtil de seneste årtier og dermed blive et udtryk for den manglende historiske bevidsthed, der har sat sit

¹⁹ K. R. Popper, *The Poverty of Historicism*, paperback udg., London 1961, s. 64 og *The Open Society and its Enemies*, bd. 1-2, London 1945, passim.

mærke på den ideologiske udvikling i det 20. århundrede. Endelig synes også den ældre sociologiske opfattelse af samfundene som fundamentalt bestemt som harmoniske enheder med konflikter som det atypiske *til en vis grad* at have vundet indpas blandt historikere.

Over for disse tendenser står marxismen som en klar eksponent for en historisk helhedsopfattelse og en konfliktteori. Dens opfattelse af den samfundsmæssige totalitet er, at denne er modsætningsfyldt. Dens sandhedsbegreb er det fra Hegel videreudviklede dialektiske, at et fænomen, et samfund ikke alene er bestemt ved dets ydre fremtrædelsesform, men også af dens negation. Sandheden er så at sige disse modsætningers enhed. Hos Hegel harmoniseredes de til slut, men Marx fører opfattelsen videre i et krav om at virkeliggøre filosofien, d. v. s. at skabe en ny virkelighed.

Historikeren, hans genstand og hans produkt er momenter i den samme helhed, er en del af den samme virkelighed, hvilket vil sige, at historikeren alene i kraft af sit fag har en samfundsmæssig funktion og er udøver af en samfundsmæssig praksis. Det er han med eller mod sin vilje, bevidst eller ubevidst.

Karakteren af denne samfundsmæssige praksis bestemmes i sidste ende af historikerens klasses tilhørsforhold. Hans virksomhed kan enten være et led i den ideologiske reproduktionsproces i samfundet, dvs. et led i den herskende klasses bevidste og ubevidste forsøg på at legitimere sit herredømme, eller han kan knytte sit virke til den klasse, som er negationen af den herskende klasses krav på at repræsentere den samfundsmæssige totalitet, og som er den progressive, revolutionære klasse. Det vil sige, at historikeren groft sagt kan befinde sig inden for en af to normative sfærer. De to former for historisk praksis har grundlæggende forskellige konsekvenser. Den historiker, der arbejder inden for den borgerlige ideologiske hegemoni, vil erkende fortid og samtid ud fra den borgerlige klasses hovedopfattelse og vil være ude af stand til at forstå samfundet som bestemt af klassemodsatninger, hvorimod den historiker, der arbejder inden for den revolutionære klasses teori, i sin negerende praksis forstår samfundet som bestemt af klassemodsatninger og erkender, at hans arbejde har betydning for udviklingen af disse modsætninger på det idémæssige plan. Hvor videnskaben i traditionel forstand oftest betragtes som et mål i sig selv, er den for marxister et middel, der indgår som et integreret led i klassekampen. Historikeren er således partisk og må nødvendigvis være det. Svaret på kravet til upartiskhed, objektivitet osv. må være en demonstration af, at alle udøver en eller anden form for praksis, der påvirker den historiske udvikling.

Det her anvendte praksisbegreb er af central og afgørende betydning for den marxistiske opfattelse af videnskab og videnskabelighed. Kort udtrykt er spørgsmålet om den menneskelige tænknings sandhed ikke blot et teoretisk, abstrakt spørgsmål, men også et praktisk. Det er i praksis, dvs. i klassekampen, at tænkningen må bevise sin sandhed.²⁰ En teoris sandhedsværdi ligger i dens betydning for en classes praksis. Den verificeres eller falsificeres ikke ud fra et eller andet abstrakt »videnskabeligt« kriterium, eventuelt hentet fra andre videnskaber, men af den funktion den har i skabelsen af en classes historiske bevidsthed.

Derfor får vi, skematisk udtrykt, mulighed for at iagttage to »objektiviteter« i vore dages samfund: en objektivitet bestemt af den herskende classes normer og praksis og en objektivitet bestemt af arbejderklassens behov for en revolutionær teori og praksis. Disse to objektiviteter er ikke ligestillede i sandhedsværdi, idet den progressive classes teori overskrider de erkendelsesmæssige grænser, der eksisterer for borgerlig videnskab i kraft af, at den producerer viden egnet til at reproducere kapitalen. For alle classes er historien nødvendig for at skabe et virkelighedsbillede, der markerer et alternativ til andre classes opfattelse af deres funktion i historien. For alle classes må afgørelsen af, hvad der er væsentligt og uvæsentligt, udspringe af denne fundamentalt politiske bestemmelse.

Med denne deling af sandhedsbegrebet vil jeg selvfølgelig ikke hævde, at alle borgerlige historikere er enige, eller at alle marxister er det. Det er åbenbart, at der inden for de forskellige normative sfærer gives et utal af nuancer, en pluralisme, der dog ikke overskrider de grundlæggende fælles værdier. Såvel i den ene som i den anden hovedretning kan vi finde betoning af bestemte elementer fremfor andre. Også en marxistisk historiker er præget ikke alene af sin klassemæssige basis, men også af specifikke sociale, kulturelle og personlige forudsætninger. Der ligger heller ikke i konstateringen af denne eller hin historikers borgerlige observans fordømmelse eller en anklage for at indtage en bevidst apologetisk holdning over for det bestående system, eller at han til stadighed har forsvaret af magthaverne i tankerne. Der er tale om et fællesskab i samfundsopfattelse i bred forstand, som præger hovedparten af historieforskning og -skrivning. Heri indgår blandt andet den tidligere nævnte opløsning af den borgerlige helhedsopfattelse af den historiske udvikling, således at et fællestræk er enighed om, at historikeren retter sit arbejde mod det, som H. P. Clausen har kaldt »udsnit af den historiske virkelighed«.²¹ Derved bliver historien opløst i en ansamling af historiske indi-

²⁰ Jvf. Teser om Feuerbach II, anf. udvalg, s. 91.

²¹ H. P. Clausen, *Hvad er historie?*, København 1963, s. 115.

vidualiteter med selvstændige, næsten uafhængige kvaliteter over for andre dele af helheden. Historikerens arbejde er at verificere eller falsificere hypoteser på begrænsede områder og ikke generelle teorier. Herunder tilstræbes en relativ objektivitet på disse begrænsede områder. En endelig sandhed kan aldrig opnås.

Heroverfor må en marxist hævde, at man ikke kan forstå de enkelte udsnit til bunds uden at kende det dialektiske forhold mellem delene af helheden. Den samfundsmæssige praksis, som en marxistisk historiker udøver, har til formål at bidrage til en ændring af virkeligheden. Den første forudsætning herfor er, at virkeligheden kan erkendes, thi man kan ikke ændre den uden at kende den og kende den i sin helhed både historisk og aktuelt. Det er klart, at også en marxistisk historiker i sin konkrete forskning må beskæftige sig med begrænsede udsnit af historien og må anvende en metode og teknik, der tillader ham at forstå disse udsnit, men samtidig må han stadig anskue dem på grundlag af en helhedsopfattelse. Problemet for og det bestandige angrebepunkt mod marxister er sammenhængen mellem disse enkeltundersøgelser og helhedsopfattelsen, og det skal villigt medgives, at der ofte har været solid basis for anklager for at ville bøje resultaterne af konkrete undersøgelser, således at de passede ind i et formodet skema for den historiske udvikling. Problemet er så vidt min viden rækker utilstrækkeligt belyst af marxister og kan vel kun løses gennem en konkret forskning, hvor helhedsteori og detailstudier indgår i et stadig mere forfinet vekselvirkningsforhold.

Marxismen er ikke et filosofisk-historisk skema, der kan presses ned over historien uafhængigt af kildematerialets udsagn og resultaterne af konkrete studier. Derfor må marxismen indeholde de strengeste krav til kritisk empirisk forskning og en stadig raffinering af metode og teknik. Erkendelsen er heller ikke for en marxist en afsluttet proces og helhedsopfattelsen ikke et system, der er lukket for optagelse af ny erkendelse. Tværtimod må det logisk set være indbygget i et sandhedsbegreb, der defineres i forhold til praksis, at enhver forandring i samfundet, enhver ny landvinding i historisk viden må indarbejdes i den generelle teori. Det ville være en politisk uanvendelig teori, der indebar, at summen af viden til dato var den absolutte, den endeligt opnåelige sandhed. Dette betyder ikke, at det marxistiske sandhedsbegreb er relativistisk. Principielt indebærer marxismen, at det er muligt at opnå en sand erkendelse af den historiske og aktuelle virkelighed, forstået ikke blot som en række unikke fænomener, men som en integreret helhed. Forståelsen heraf er imidlertid betinget af erkendelsen af ens egen position i det nuværende samfund.